Tussen wanhoop, woede en warmte

Een essay over het zoeken naar bezielde verdraagzaamheid bij de Remonstrantse Broederschap

Jeannette van Brenk

April 2026

Remonstrants Seminarium

Inleiding

Het is beklemmend warm in de ruimte waar we zitten. De zon schijnt fel door de kleine ramen. We zitten op de stoelen die in een kring zijn klaargezet. Ik tel er minstens twintig. Veel zijn er nog leeg. De zweetdruppels staan op de hoofden van de mannen die naast me zitten. Gespannen blikken vanwege de ontmoeting die eraan komt. Sinds een paar dagen reizen we samen door Bosnië: een terugkeerreis naar de plekken waar zij in 1995 waren gestationeerd als onderdeel van de VN-missie. Ze waren daar in Srebrenica toen de genocide onder de moslimbevolking plaatsvond. Machteloos stonden ze tegenover deze afschuwelijke wreedheid. Nu, bijna drie decennia later, biedt de overheid deze reizen aan als een tegemoetkoming voor het ervaren gebrek aan nazorg en als erkenning van hun leed.

Tijdens deze reis is er ook gelegenheid voor een ontmoeting met vrouwen uit Srebrenica.[1] Zij die soms ternauwernood de genocide overleefden. Meer dan tien Bosnische vrouwen zijn gekomen voor dit gesprek. Eén voor één komen ze binnen en nemen ze plaats op de stoelen. De ontmoeting verloopt moeizaam. Het vertellen van de vrouwen is indringend en hartverscheurend. Verhalen van geweld, dood en verwoesting. Verhalen over het gebrek aan erkenning van hun ervaringen en hun leed. Er klinkt wanhoop en verdriet: '*Waarom hebben jullie niet ingegrepen?*'. Ook is er woede als een van de vrouwen zegt: '*Mijn leven is verwoest, er is geen hoop, er is niets meer.'*

Meerdere malen reisde ik als geestelijk verzorger samen met een groep veteranen naar Bosnië. Elke ontmoeting opnieuw waren de gesprekken met de Bosnische vrouwen complex en zeer spanningsvol. Verwijten en onbegrip bemoeilijkten vaak het wederzijds luisteren. Soms stond het gesprek daarmee op de drempel van escalatie. De vrouwen waren ervan overtuigd dat de VN had beloofd hen te beschermen en dat daarmee leed voorkomen had kunnen worden. De veteranen brachten daartegenin dat zij juist machteloos waren in hun handelen door het ontbreken van steun vanuit de VN en de internationale gemeenschap.

Ondanks deze scherpe tegenstellingen gaan de veteranen en de vrouwen de gesprekken aan. Ik vermoed dat door alle (voor)oordelen en beelden heen er toch een verlangen is om elkaar te ontmoeten. Om het eigen verhaal te vertellen of misschien in de hoop op verandering in de spanningsvolle relaties. Ik ben onder de indruk van hun moed. Als geestelijk verzorger was ik zelf zoekend naar hoe deze ontmoetingen van betekenis konden zijn. Hoe kunnen we het uithouden met de spanning tussen de als 'heilig' ervaren, overtuigingen van onszelf en van de ander?

Vanuit deze vragen ga ik in gesprek met de remonstrantse traditie waarmee ik me verbonden voel, op zoek naar inspiratie en verdieping in het begrip verdraagzaamheid. Sinds het ontstaan van deze traditie in de zeventiende eeuw is dit een beginsel van haar kerk-zijn. In de Gereformeerde Kerk van toen pleitten enkele predikanten voor meer ruimte voor andere geloofsopvattingen. Zij werden de kerk uitgezet en richtten vervolgens de Remonstrantse Broederschap op. Een geloofsgenootschap waarin het verlangen naar vrijheid en verdraagzaamheid tot uitdrukking kon komen.

---

[1] Voor verder lezen zie: Driessen, S., van Brenk, J., & Immler, N. (2024). Rethinking veteran return trips from a relational perspective: partner's role in challenging military discourses. *Critical Military Studies, 11*(1), 18-38. https://doi.org/10.1080/23337486.2024.2336298 en Driessen, S., van Brenk, J., Immler, N. L., & Vermetten, E. (2025). 'Unburden us and them': Encountering 'the other' in meetings between Bosnian genocide survivors and Dutch UN veterans. *Frontiers in Sociology*, *10*. https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1543549

Nu, ruim vier eeuwen later, is verdraagzaamheid nog steeds deel van deze traditie. In verschillende remonstrantse publicaties lees ik dat het belangrijk is in deze tijd van maatschappelijke polarisatie. Het begrip lijkt daarin vooral betekenis te hebben als een pijnlijk uithouden in de verschillen. Het is een opvatting die ik herken in de ontmoetingen in Bosnië. Luisteren naar een overtuiging die zo haaks staat op het eigen verhaal, vraagt misschien wel iets wat het menselijk vermogen te boven gaat. Toch ervaarde ik ook dat het niet *alleen* een kwestie van volhouden is. Tijdens één van de reizen naar Bosnië gebeurde er aan het einde van een opnieuw zeer moeizame ontmoeting iets wat mij verwonderde.

> Na de intense verhalen van de vrouwen is het stil in het zaaltje. Hoe kun je hier in vredesnaam iets op zeggen? Ik kijk naast me. De blikken van de mannen zijn naar de grond gericht. Eén veteraan loopt naar buiten, overmand door emoties. Er klinken onrustige stemmen. Dan staat een veteraan op van zijn stoel. Het wordt stil als hij spreekt: *'Ik was jong, nog een kind. Maar er gaat geen dag voorbij dat ik niet denk aan al die mensen, die mannen…'* Zijn stem stokt en hij huilt. Ik twijfel: kan ik als meegereisde geestelijk verzorger nu iets doen? Ik weet het niet en kijk naar de vrouw. Haar gebarende handen liggen nu open in haar schoot en haar ogen zijn gesloten. Ze ademt diep in, en dan lopen ook bij haar de tranen over haar wangen. Ze zoekt de ogen van de veteraan. Dan zegt ze: '*Kom, mijn zoon'* en opent haar armen voor een omhelzing.

Deze wending in het gesprek had zich tijdens andere terugkeerreizen niet voorgedaan. Na de verhalen van de vrouwen laat de veteraan zijn geraaktheid zien. Een vrouw hoort het en herkent het. Ze erkent zijn verdriet, zonder daarbij haar eigen verhaal tekort te doen. De spiraal van frustratie, boosheid en onbegrip wordt daar even doorbroken en de relatie tussen hen verandert als zij hem 'mijn zoon' noemt. Ik ervaar hier iets bijzonders: een bezieling waarin daadwerkelijk iets verandert tussen mensen.

Conflict als beginpunt voor verdraagzaamheid

Na deze ervaringen in Bosnië kijk ik anders naar het begrip verdraagzaamheid. Ik vraag me af: is een opvatting als verdragen van de spanningen tussen tegengestelde overtuigingen niet wat beperkt? Het reikt daarmee tot aan het conflict. Kan verdraagzaamheid binnen het remonstrantse *kerk-zijn* ook meer zijn dan dat? Door de bijzondere ontmoeting tussen de Nederlandse veteraan en de Bosnische vrouw ben ik ervan overtuigd geraakt dat verdraagzaamheid niet per se hoeft te eindigen bij conflict. Daar kan ook juist bezieling in de ontmoeting ontstaan. In dit essay wil ik dan ook bezielde verdraagzaamheid onderzoeken, waarbij ik het voorlopig definieer als *een manier van omgaan met conflict waarin verschil niet alleen wordt verdragen, ook echt 'onder ogen' wordt gezien*. Juist in en door dat conflict kan er iets ontstaan tussen mensen als zij zich laten raken door het verhaal van een ander, zonder hun eigen overtuiging op te geven.

Door dit te exploreren hoop ik een aanvullend licht te werpen op verdraagzaamheid binnen de remonstrantse traditie. Ik denk dat het inspiratie kan geven in het huidige kerk-zijn. Ook kan het mogelijk van betekenis zijn in het publiek-theologisch debat, als het gaat om een vreedzamere omgang met conflict. Om dit te doordenken, ga ik in gesprek met inzichten uit de vredestheologie. Binnen dit veld wordt nagedacht over hoe mensen en gemeenschappen zich tot elkaar verhouden in situaties van spanning en conflict. Bij twee denkers vind ik hiervoor richting. De Ierse theoloog en dichter Pádraig Ó Tuama (2015, 2021) benadert conflict als een betekenisvolle ruimte, waarmee hij laat zien hoe er in en door verhalen iets zichtbaar kan worden. Daarnaast verkent zijn *Spirituality of Conflict* een nieuwe manier van kijken naar conflict. De Noord-Amerikaanse theoloog en vredeswerker John Paul Lederach

(2005) legt het accent meer op de relationele dynamiek van conflict en het vermogen om te verbeelden. Door deze *Moral Imagination* kan er te midden van het conflict ruimte ontstaan voor nieuwe verbinding naar elkaar en betekenisgeving.

Het zoeken in dit essay wordt geleid door mijn centrale vraag: *hoe kunnen vredestheologische inzichten bijdragen aan een verdieping van de remonstrantse opvatting van verdraagzaamheid als relationele en bezielde praktijk in situaties van conflict?* Daarbij heb ik twee deelvragen: (1) *Hoe heeft het begrip verdraagzaamheid zich binnen de remonstrantse traditie ontwikkeld, en hoe verhoudt het zich in relatie tot conflict? (2) Welke inzichten bieden vredestheologische benaderingen van conflict voor het zien van verdraagzaamheid als relationele en bezielde praktijk?* Allereerst verken ik dus de ontwikkeling van remonstrantse verdraagzaamheid, om daarna mijn begrip van vredestheologische perspectieven op verdraagzaamheid te vergroten. Vervolgens breng ik beide samen om te analyseren of en hoe remonstrantse verdraagzaamheid verdiept kan worden. Het essay sluit af met het beantwoorden van mijn centrale vraag.

Verdraagzaamheid in conflict binnen de remonstrantse traditie

Verdraagzaamheid is al vanaf de remonstrantse ontstaansgeschiedenis een belangrijk streven. Het maakt me benieuwd naar de oorspronkelijke betekenis: hoe was de omgang met conflict toen, en waardoor veranderde de opvatting door de tijd heen? In dit deel verdiep ik me dan ook in enkele tijdsperiodes van de remonstrantse geschiedenis om het begrip verdraagzaamheid en haar context beter te begrijpen.

Broederschap en vertrouwen als visie

Het remonstrantse verlangen naar verdraagzaamheid begint bij een conflict om de voorbestemmingsleer in het begin van de zeventiende eeuw. Dit was een roerige periode door oorlogen en epidemieën, waardoor sterven en dood een onderwerp van alledag was (Van Deursen, 1998, p. 99). De Gereformeerde Kerk leerde in die tijd dat de bestemming van de mens door God bij de schepping was bepaald. Predikant Jacobus Arminius had vragen bij deze voorbestemmingsleer, mede door zijn pastorale ervaringen met stervenden of naasten. Lag de bestemming daadwerkelijk vast of had de mens toch ook enige vrijheid en verantwoordelijkheid in dit leven? In zijn latere hoogleraarschap kwam Arminius hierover in conflict met zijn collega Franciscus Gomarus, die juist vasthield aan een strikte interpretatie van deze leer. Ook de belijdenisgeschriften werden onderwerp van hun discussie. Arminius vond dat deze steeds opnieuw aan de Schrift moest worden getoetst, als hoogste gezag. Echter, in die tijd was er binnen de kerk weinig ruimte voor afwijkende theologische perspectieven. Conflict werd gezien als een bedreiging voor het streven naar eenheid, rust en stabiliteit in de aanwezige maatschappelijke en politieke onrust (Cossee et al., 2000, pp. 9-15; Van Asselt & Abels, 2006, pp. 415-419).

Toch zocht Arminius het gesprek over de tegenstellingen en riep op tot een synode. Daarin is een interessante beweging in verdraagzaamheid zichtbaar. Hij zag conflict blijkbaar als een mogelijkheid tot gezamenlijk zoeken en doordenken binnen het theologische kader van die tijd. Remonstrants theoloog Marius van Leeuwen (2010) verwoordt het zo:

> Arminius vertrouwde er dus op dat de waarheid zou oplichten als je samen om de tafel ging zitten in een veilige, broederlijke sfeer, waarbij vragen konden worden gesteld en tegendraadse stellingen betrokken, zonder dat men elkaar meteen verketterde. Tot zo'n

> broederlijke samenkomst riep hij op om uit het conflict te komen waarin men was verzeild geraakt (p. 176)

Toen in 1618-1619 de synode uiteindelijk bijeenkwam, werd mede door theologische en politieke belangen, niet bereikt wat Arminius had beoogd. De predikanten die het arminiaanse denken verdedigden, werden uit hun ambt gezet en verbannen. Toch leidde hun blijvende verlangen naar vrijheid in geloofsopvattingen al snel tot de oprichting van de Remonstrantse Broederschap (Cossee et al., 2000, pp. 22-26).

Het verlangen naar verdraagzaamheid in de ontstaansperiode wordt dus zichtbaar in een conflict over verschillende waarheidsopvattingen. Ligt de 'waarheid' vast in de leer en belijdenisgeschriften of wordt het zichtbaar in een samen zoeken naar betekenis van de Schrift? In deze spanning wordt duidelijk dat Arminius verdraagzaamheid ziet als *een actief en relationeel proces waarin tegenstellingen niet worden vermeden.* Tot mijn verrassing herken ik daar iets van waar ik in dit essay naar zoek: conflict als een vertrekpunt van een gezamenlijk zoeken. Verdraagzaamheid wordt hier niet gezien als het vermijden van conflict, maar als een samen zoeken naar waarheid.

Verschuiving naar verdraagzaamheid als dulden

In de loop van de negentiende eeuw veranderde deze oorspronkelijke visie op verdraagzaamheid. De opkomende moderne theologie kreeg invloed op de remonstrantse geloofsgemeenschap, en deze koos met de tijd voor een vrijzinnigere koers. Door deze nieuwe richting werd ook de Schrift steeds meer historisch-kritisch bezien. Waar deze eerst vooral als heilig en gezaghebbend boek werd beschouwd, verschoof de opvatting meer naar een verzameling geschriften van menselijke oorsprong (Barnard, 2006, p. 26). Dit had gevolgen voor verdraagzaamheid en haar sterke verbondenheid met de Schrift: zij kwam er losser van te staan. Het werd meer een ruimte (laten) voor persoonlijke interpretaties van de Bijbel en geloofspraktijken.[2] In de moderne beginselverklaring van 1879 werd dit expliciet: "De Broederschap der Remonstranten heeft ten doel, getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, op den grondslag van het Evangelie van Jezus Christus, het godsdienstig leven te bevorderen" (p.74). Een theologische herdefiniëring van verdraagzaamheid in deze nieuwe verhouding bleef uit en het begrip werd verder gevormd door de maatschappelijke context. Historicus, theoloog en voormalig remonstrants predikant Simon Vuyk (2012) verwoordt dit treffend:

> Het keurmerk 'vrijheid en verdraagzaamheid' veranderde van een ideële doelstelling over de kerk in de aanduiding van een uitnodigend klimaat waarin een welopgevoed burger zijn medemens tegemoet diende te treden. Het was de negentiende-eeuwse vertaling van de burgerlijke verdraagzaamheid die het concept van de 'onderlinge verdraagzaamheid der christenen verdrong (p. 32).

Burgerlijke verdraagzaamheid was in deze periode vooral het dulden van overtuigingen en het vermijden van openlijk conflict. Dat was ontstaan uit de behoefte aan maatschappelijke stabiliteit en rust na de vele religieuze conflicten in Europa (Vanheeswijck, 2008, pp. 62–64).

In deze tijdsperiode zie ik dat de oorspronkelijke remonstrantse beweging van gezamenlijk zoeken steeds meer naar de achtergrond verschuift. Verschillen en conflict worden zoveel mogelijk uit de weg gegaan vanuit een behoefte aan rust. Het conflict als plaats waar iets nieuws kan ontstaan,

[2] Zie voor de ontwikkelingen rondom deze beginselverklaring: Barnard, T. R. (2006). *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk: de Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. De Bataafsche Leeuw, pp. 68-74.

raakt daardoor uit beeld. Verdraagzaamheid is dan vooral het dulden van een diversiteit aan opvattingen geworden.

Naar een actieve dialoog en maatschappelijke positionering

De versmalde opvatting van verdraagzaamheid ontwikkelde zich in de eerste helft van de twintigste eeuw. Door de opkomende oecumenische beweging zochten verschillende christelijke tradities actief de dialoog, waar ook de remonstranten aan deelnamen. Het moet spanningsvol geweest zijn, gezien de grote theologische diversiteit. Het (bredere) proces leidde uiteindelijk tot de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948. Het laat zien dat de remonstranten hun opvatting van verdraagzaamheid weer verdiepten naar een actievere en meer relationele houding. Ondanks de andere context herken ik hier iets van de oorspronkelijke arminiaanse visie: het zoeken naar dialoog en verbinding tussen christenen.

Ook in de maatschappij ontwikkelde de opvatting van verdraagzaamheid zich. Door processen als ontzuiling, migratie en individualisering nam de diversiteit aan levensbeschouwelijke overtuigingen toe. Het besef groeide dat een actievere houding dan het dulden van elkaars opvattingen nodig was om goed samen te kunnen leven in een pluralistische samenleving (Vanheeswijck, 2012, p. 80). In deze context groeide binnen de broederschap een toenemende maatschappelijke verantwoordelijkheid. In 1921 had seminariumhoogleraar Gerrit Jan Heering al opgeroepen om de kerk te zien als het 'geweten' van de samenleving. Dit denken werkte door in de decennia die volgden en leidde tot actievere deelname aan het maatschappelijke debat (Barnard, 2006, p. 325). De broederschap nam actief standpunten in over thema's als kernbewapening en de inzegening van niet-huwelijkse levensverbintenissen (Cossee et al., 2000, p. 46).

Verdraagzaamheid werd in deze periode meer dan dulden, ook een actieve positionering in het publieke domein was essentieel geworden. Daarmee kwam het omgaan met verschillen ook weer duidelijker in beeld. Het begrip kreeg nu vooral vorm als een dialoog of debat over de verschillende 'heilige' overtuigingen, en in de relatie tussen kerk en samenleving. Een interessante ontwikkeling waarbij ik mij wel afvraag wat de remonstrantse positionering betekende. Zeker in relatie tot het beeld van 'de kerk als geweten van de maatschappij'. Werd dit vooral als normatief opgevat of werd de positionering ook ingezet om in gesprek te gaan met andersdenkenden? Ik zie hier een spanningsveld in verdraagzaam zijn: hoe krachtig kan een eigen overtuiging worden ingezet zonder ruimte voor andere perspectieven te verliezen?

Verdraagzaamheid in het spanningsveld van verschil

In de huidige tijd is verdraagzaamheid nog steeds een kernwaarde van de Remonstrantse Broederschap.[3] Maar wat betekent dit vandaag? In 2019 verscheen een manifest met een hernieuwde formulering van de vijf artikelen van de Remonstranten.[4] Het artikel over verdraagzaamheid bespreekt een spanning rondom de Nashville Verklaring, waarin het huwelijk tussen man en vrouw als enige christelijke huwelijksvorm wordt gezien. Deze orthodoxere interpretatie van relatievormen botst met vrijzinnigere opvattingen. Verdraagzaamheid wordt beschreven als pijnlijk en moeilijk in dergelijke situaties. Het artikel besluit met het voorstel zich in conflicten ferm uit te spreken en vervolgens andersdenkenden uit te nodigen voor gesprek om te horen waar het 'pijn doet'. Ik zie hierin het eerder

[3] Zie kerkorde van de remonstranten: https://www.remonstranten.nl/wp-content/uploads/2015/05/Kerkorde_versie_2014-06-14.pdf. Geraadpleegd op 10 januari 2026.
[4] Zie 'Vijf artikelen van de Remonstranten', https://www.remonstranten.nl/product/vijf-artikelen-van-de-remonstranten/. Geraadpleegd op 1 maart 2026.

gedefinieerde spanningsveld binnen verdraagzaamheid terug. Nu als een pijnlijk uithouden tussen het pleiten voor de eigen overtuiging en aandacht voor de relatie met de ander.

De bezinningsbrief van de remonstranten uit 2021 gaat verder met dit thema: hoe komen we de tegenstellingen voorbij?[5] Het is geschreven in de context van Covid-19 pandemie, een tijd van spanning en crisis. Juist daar werd, volgens de auteurs, zichtbaar hoe afhankelijk we zijn van elkaar. Centraal staat de vraag hoe we een gedeeld verhaal kunnen hervinden. Verdraagzaamheid wordt hier in samenhang met vrijheid, verbinding, verbeelding en vertrouwen gezien, als een belangrijke dimensie in het overbruggen van tegenstellingen. De invulling is een open en kritische houding en het zoeken naar *common ground*. Het valt me op dat hier de nadruk meer ligt op verbinden, in tegenstelling tot het artikel over de 'pijnlijke' verdraagzaamheid. Tegelijk dreigt aandacht voor verschillen daarmee ondergeschikt te raken aan een gedeeld verhaal. Opnieuw wordt hier het spanningsveld zichtbaar.

Verdraagzaamheid in de huidige tijd lijkt dus een balanceren te zijn tussen relatie en inhoud, want beide zijn nodig om tegenstellingen voorbij te komen. Maar daar lijkt ook een soort eindpunt te ontstaan, want *hoe* we echt verder komen blijft onderbelicht. Als ik de oorspronkelijke visie van Arminius hierbij betrek zie ik dit spanningsveld ook terugkomen, maar hij streefde naar een *samen zoeken te midden van verschillen*. Dat opent een perspectief, een beginpunt. Hij voegde eraan toe dat iets van waarheid kon oplichten in dit zoeken. Juist dit lijkt in de huidige opvatting naar de achtergrond te zijn verdwenen. Begrijpelijk, want het ging oorspronkelijk om zoeken naar waarheid binnen het theologische kader van die tijd. Toch denk ik dat juist deze beweging ook in onze tijd opnieuw betekenis kan krijgen: waarheid wordt dan iets wat gebeurt tussen perspectieven als iets wat zich ontvouwt in de ontmoeting met de ander, te midden van de verschillen.

In dit deel heb ik verkend hoe de remonstrantse opvattingen van verdraagzaamheid binnen verschillende tijdperioden steeds opnieuw vorm kregen. Het is een verkenning van beperkte omvang, maar het geeft enig inzicht in hoe verdraagzaamheid veranderde in de interactie met theologie en samenleving. Nu lijkt opnieuw een doordenking van belang, omdat het door de 'houdgreep' naar de achtergrond lijkt te schuiven. De traditie zelf biedt al enige inspiratie vanuit de beweging om te zoeken naar een dialogische waarheid, die ontstaat in de relatie en niet vastligt. Juist in die relationele context lijkt verdraagzaamheid bezieling te kunnen hervinden, wat ik in het volgende deel verdiep.

Vredestheologische perspectieven

Het verder doordenken van deze bezielde verdraagzaamheid brengt me bij de vredestheologie. Daarin vindt theologisch-ethische reflectie plaats over complexe kwesties rond oorlog en vrede (Vos, 2022). Ook staan vragen centraal over hoe een spiraal van conflict doorbroken kan worden om vreedzamer en rechtvaardiger samen te leven. Dit sluit aan bij wat mij in dit essay bezighoudt: hoe kan verdraagzaamheid méér zijn dan spanning verdragen of relaties behouden en kan zij transformerend worden? Voordat ik enkele theoretische perspectieven verken, keer ik terug naar de situatie in Bosnië die mijn denken op gang bracht:

> Dan staat een veteraan op van zijn stoel. Het wordt stil als hij spreekt: *'Ik was jong, nog een kind. Maar er gaat geen dag voorbij dat ik niet denk aan al die mensen, die mannen…'* Zijn stem

[5] Zie bezinningsbrief 'Ik laat je niet alleen', https://www.remonstranten.nl/bezinningsbrief/. Geraadpleegd op 1 maart 2026.

> stokt en hij huilt. Ik twijfel: kan ik als meegereisde geestelijk verzorger nu iets doen? Ik weet het niet en kijk naar de vrouw. Haar gebarende handen liggen nu open in haar schoot en haar ogen zijn gesloten. Ze ademt diep in, en dan lopen ook bij haar de tranen over haar wangen. Ze zoekt de ogen van de veteraan. Dan zegt ze: '*Kom, mijn zoon'* en opent haar armen voor een omhelzing.

Deze ontmoeting laat zien dat het niet alleen gaat om *wat* er wordt gezegd, maar ook om *hoe* verhalen worden verteld en ontvangen. Deze focus op de rol van verhalen geeft me een opening om te begrijpen wat er in zulke momenten gebeurt.

Narratief perspectief op conflict

In zijn boek *In the Shelter* beschrijft de Ierse theoloog Pádraig Ó Tuama (2015) vergelijkbare ervaringen. In het groepswerk binnen de christelijke vredesgemeenschap Corrymeela begeleidde hij mensen die vertelden over hun ervaringen tijdens *The Troubles*.[6] Hij laat zien hoe moeilijk het kan zijn om een verhaal te vertellen wanneer het vertrouwen ontbreekt dat het wordt gehoord. Toch zijn er ook momenten waarop er, tegen de verwachting in, toch verbinding ontstaat:

> All this peace work can hope for is found in that brief moment. In those generous words, we see people noticing people. We see people moving from their story to validate the experience of another story (…) The tone with which these gestures happen is a humble tone—nobody thinks that one small kindness is going to change a life. But it might change a moment, and in that moment something small can grow (p. 103)

Dit sluit aan bij wat ik in Bosnië zag. Tegelijk bewegen deze woorden me ook tot reflectie op mijn, misschien wat ambitieuze, zoektocht naar een andere vorm van verdraagzaamheid. Zoals ik zelf eerder ook ervaarde, zijn het geen situaties die zich laten afdwingen. Het is schaars en onverwachts, en er moet ruimte voor zijn. Hoe vaak is die er niet, omdat we toch vasthouden aan ons eigen gelijk? Verzetten we ons met een stelligheid die nauwelijks nog gaat over het verschil met het verhaal van de ander? Ik vermoed dat het verzet vooral raakt aan een *verlangen dat het eigen verhaal echt gehoord en erkend wordt.*

Als we deze ervaringen bekijken vanuit een narratief perspectief, dan is de mens te begrijpen als een vertellend wezen. Verhalen zijn meer dan beschrijvingen van gebeurtenissen, maar dragen wat betekenisvol is. In het vertellen worden ervaringen verbonden en kan er een zingevend geheel ontstaan. Daar wordt zichtbaar wat op het spel staat en hoe mensen zichzelf en hun relatie tot anderen begrijpen. Voor Ó Tuama staan verhalen centraal in zijn denken over vredeswerk. Met de titel van zijn boek *In the Shelter* thematiseert hij hun invloed:

> It is in the shelter of each other that the people live. It is also in the shadow of each other that the people live. It could also mean: our shelter can be our shadow; or, even, what shelters me may shadow you (p. 87)

[6] The Troubles is een periode van gewelddadig conflict in Noord-Ierland (ca. 1968–1998), vooral tussen unionisten die bij het Verenigd Koninkrijk wilden blijven en nationalisten die aansluiting bij Ierland nastreefden. Religieuze tegenstellingen vielen hier enigszins samen met politieke standpunten. Voor verder lezen zie https://www.britannica.com/event/The-Troubles-Northern-Ireland-history

Met het vertellen kun je jezelf en de ander dus dragen of juist in de schaduw zetten. Vanuit dit narratieve perspectief krijgt ook de ontmoeting in Bosnië een andere betekenis. Aanvankelijk overschaduwen de verhalen van de vrouwen en de veteranen elkaar. Toch verschuift er iets. Beide verhalen komen dan *uit de schaduw* naast elkaar te staan, zonder elkaar op te heffen. Deze beschutting kan ontstaan vanuit de gelegenheid tot ontmoeting en uithoudingsvermogen. Hier is verdraagzaamheid zichtbaar in de wijze waarop de verhalen zich tot elkaar verhouden, ondanks hun contrast. Maar hoe kunnen we actiever ruimte maken voor deze beschutting tussen de verhalen en mensen?

Spiritualiteit van het conflict

In het project *Spirituality of Conflict*[7] verdiept Ó Tuama (2021) zijn inzichten verder. Deze projectnaam verwijst niet alleen naar de bundel met reflecties op evangelieverhalen, maar ook naar de spirituele benadering van conflict die daarin wordt uitgewerkt. Centraal staat dat conflict een onvermijdelijk onderdeel is van het menselijk bestaan en daarmee niet alleen opgelost, maar ook verkend kan worden (p. 2). Door het 'aankijken van een conflict' worden onderliggende ervaringen en overtuigingen zichtbaar. Welk onrecht toont zich? Welke pijn ligt bloot, en waar dient het verlangen naar erkenning zich aan?

Deze verkennende houding in conflict vormt in interactie met wijsheid uit bijbelse verhalen het uitgangspunt van Ó Tuama's *spiritualiteit van het conflict*. Zo verwijst de titel van de bundel *What were you arguing about along the way?* naar de bijbelpassage uit Marcus 9, waar Jezus met zijn discipelen naar Kafarnaum reist.[8] Na aankomst stelt Jezus hen deze vraag. De discipelen blijven stil, wetende dat de discussie ging over status en het verlangen om gezien te worden. Het is een moment van confrontatie, gevolgd door reflectie op wat hier op het spel staat en welke motieven daarin zichtbaar worden. Binnen dit project staat deze vraag in de omgang met (bijbel)verhalen steeds opnieuw centraal. Conflicten zijn daarbij geen eenvoudige tegenstellingen, maar complexe processen waarin verschillende perspectieven en belangen samenkomen. Deze manier van kijken maakt het mogelijk om bijbelverhalen op een nieuwe manier te begrijpen en nieuwe perspectieven op de eigen ervaringen te ontdekken.

Deze spiritualiteit van het conflict nodigt dus uit tot wat theoloog en mede-projectleider Pat Bennett (2021) beschrijft als een 'alternatieve hermeneutiek van exploreren'. Een manier van omgaan met conflict die niet gericht is op het vinden van één waarheid, maar op het ontwikkelen van een houding van grotere bereidheid tot luisteren en verdragen van spanning (p. 17). In het licht hiervan zie ik ook een nieuwe dimensie in de ontmoeting in Bosnië. Met zijn woorden heeft de veteraan (onbewust) een andere houding ten opzichte van het verhaal van de vrouw. Hij laat zien dat hij haar hoort en raakt aan wat er voor de vrouw op het spel lijkt te staan: erkenning van haar leed. Het conflict wordt daarmee niet opgelost of samengebracht tot één gedeelde waarheid. Maar het doorbreekt enigszins de gepolariseerde dynamiek en laat de gelaagdheid van het verhaal zien. Juist daar wordt zichtbaar wat een spirituele houding kan betekenen in verdraagzaam zijn: niet het verdwijnen van de spanning, maar een andere manier van aanwezig zijn te midden van conflict.

[7] Voor verder lezen over dit project zie https://www.spiritualityofconflict.com/. Geraadpleegd op 15 maart 2026.
[8] Om het gehele bijbelverhaal te lezen zie: https://www.debijbel.nl/bijbel/NBV21/MRK.9

Verbeeldingskracht en transformatie

Met het werk van Ó Tuama heb ik verkend hoe er tussen verhalen ruimte kan ontstaan, vanuit een spirituele houding naar conflict. Maar hoe blijft dit niet bij verkennen van verhalen en leidt dit daadwerkelijk tot verandering in de relatie tussen mensen? De benadering van Noord-Amerikaanse vredeswerker en mediator John Paul Lederach kan dit verder verdiepen. Vanuit zijn decennialange ervaring in conflictgebieden ontwikkelde hij het concept *Moral Imagination*: "the capacity to imagine something rooted in the challenges of the real world yet capable of giving birth to that which does not yet exist" *(*2005, p. ix). Het gaat om het verbeelden van een vredigere toekomst die in conflict mensen richting geeft. In zijn boek *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace* beschrijft hij conflictsituaties die me sterk doen denken aan de ontmoetingen in Bosnië. De ingrijpende voorbeelden laten zien hoe morele verbeeldingskracht een keerpunt kan zijn in de verhoudingen tussen conflicterende groepen.

Het vraagt van mensen en gemeenschappen om zich te *verbeelden in verbondenheid met anderen*, ook met tegenstanders (pp. 34–35). Het versmalde beeld van de ander wordt verbreed en zet daarmee meteen enige spanning op gepolariseerde verhoudingen. In Bosnië werd zichtbaar hoe er een besef ontstond dat ze, ondanks hun eigen ervaringen, toch met elkaar verbonden zijn. Voor deze verbeelding is *paradoxale nieuwsgierigheid* nodig: een bereidheid om ook het verhaal van de ander te horen en te begrijpen dat de geschiedenis van een conflict vaak complex en gelaagd is (p. 36). Deze twee relationele dimensies sluiten in grote mate aan bij Ó Tuama's idee van de beschutting en zijn benadering van het aankijken van conflict, waarin verhalen elkaar niet opheffen maar naast elkaar blijven bestaan.

Lederach verdiept dit verder met een theologisch en spiritueel perspectief. In de ruimte tussen verhalen kan iets *creatiefs* ontstaan: "Theologically this notion is found in the Word that becomes flesh, the moment when potentiality moves from the realm of possibility to the world of the tangible" (p. 38). Dit wijst voor mij op een openheid die nodig naar wat zich in de ontmoeting kan laten zien. Zoals in de onverwachts openende en krachtige woorden van de Bosnische vrouw: '*Kom, mijn zoon'.* Zij moet ergens de moed hebben gevonden om deze stap in het onbekende te nemen. Lederach verbindt dit met een roeping, als een innerlijke stem die oproept om vreedzaam samen te leven (p. 39). Het is voor mij een spirituele houding die zoekt met vragen als: vanuit welke hoop, welk verlangen of welk vertrouwen draagt mij om deze moeilijke stappen te zetten? En welke ruimte maak ik voor deze oproepende S/stem?

Verbeeldingskracht kan dus mogelijk beweging brengen in conflicten vanuit een openheid waarin mensen zich laten aanspreken in de ontmoeting zelf, zonder te weten wat die nu of in de toekomst zal opleveren. Verdraagzaamheid wordt hierdoor een relationele en verbeeldende praktijk, waar in de ontmoeting zelf en naar de toekomst toe een transformerende beweging naar vrede en rechtvaardigheid kan ontstaan.

In dit deel verkende ik hoe er binnen conflictueuze relaties ruimte kan ontstaan en welke mogelijkheden daar liggen voor transformatie. Het betekent dat verdraagzaamheid verschoven is van het uithouden van verschil naar een relationele ruimte waarin het conflict zelf van betekenis is. Vanuit deze twee vredestheologische perspectieven zie ik bezielde verdraagzaamheid nu als *een narratieve en spirituele houding naar ontmoeten in conflict, waar in verbeelding van vredevolle relaties iets zich kan bewegen in het hier en nu, en naar de toekomst toe.* Het is een hoopvolle definiëring, waar ik ook wel met enig realisme naar kijk. Het gaat uit van ontmoeting, maar ook uit mijn eigen ervaring weet ik dat de wederzijdse bereidheid hiertoe er vaak niet is. Daarnaast heeft de focus op verhalen ook

beperkingen. Heftige trauma's en ervaringen van structureel onrecht kunnen het vertellen bemoeilijken of onmogelijk maken. Ook besef ik dat er in ontmoetingen vaak sprake is van een (vaak onzichtbare) machtsongelijkheid die diepgeworteld is, en het daardoor de relationele en transformerende praktijk beperkt. Dit betekent dat verdraagzaamheid niet los kan worden gezien van de verhoudingen waarin mensen elkaar ontmoeten. Er moet aandacht zijn voor ongelijkheid, want anders doet het geen recht aan mensen en beperkt het de mogelijkheid tot transformatie. Er zijn dus grenzen aan de mogelijkheden van deze bezielde verdraagzaamheid. Tegelijk moedigt mij dat juist aan om door te zoeken naar wat *wel* mogelijk is hierin. Ik ga dan ook verder met mijn vraag hoe deze vredestheologische exploratie zich verhoudt tot de remonstrantse traditie van verdraagzaamheid. In het volgende deel breng ik deze met elkaar in gesprek.

Naar een bezielde verdraagzaamheid

'*Mijn leven is verwoest, er is geen hoop, er is niets meer',* deze zin van de Bosnische vrouw raakte mij diep. Zo veel verdriet en leed meemaken dat de hoop in het leven ver te zoeken is. En toch ging zij de ontmoeting aan met hen, die ze sterk verbonden zag met het leed dat haar was overkomen. Het veranderde iets en leidde tot een toenadering naar elkaar. We sloten de bijeenkomst af met omhelzingen en een groepsfoto. Zo kan bezieling in verdraagzaamheid eruitzien. Maar ik besef ook dat het een uitzondering was tussen de andere ontmoetingen, die moeizaam en vol frustratie bleven. In dit essay zocht ik naar wat ik als geestelijk verzorger kan betekenen in dergelijke spanningsvolle situaties. Welke inspiratie vind ik in de traditie waar ik me mee verbonden voel, om tot een bezielde verdraagzaamheid te komen?

Aan het begin van dit essay begreep ik dat verdraagzaamheid binnen de remonstrantse geloofsgemeenschap vooral werd opgevat als het uithouden tussen verschillende opvattingen. Ik hoopte op meer, gezien het belang dat wordt gehecht aan verdraagzaamheid in de traditie en de plaats die het heeft als beginsel van het kerk-zijn. Mijn verdieping in de historische ontwikkeling van remonstrantse verdraagzaamheid liet mij zien dat het ook meer is geweest. De oorspronkelijke opvatting van Arminius was breder: een gezamenlijk zoeken tussen de verschillen in het theologische kader van toen, met het vertrouwen dat iets van waarheid zich kon laten zien. In de huidige tijd zie ik dat de nadruk is verschoven naar het spanningsvolle karakter van conflict. Verdraagzaam zijn is daarmee vaak een balanceren tussen ruimte voor overtuigingen en het behouden van de verbinding. Er is daarbij minder aandacht voor dat wat er in een conflict kan gebeuren. Juist deze transformatieve ruimte heb ik met vredestheologische inzichten geëxploreerd. Het maakte zichtbaar dat verdraagzaamheid ook kan betekenen dat conflict een ruimte is waar iets nieuws tussen mensen kan ontstaan. Het is daarmee een verdieping in het begrip van verdraagzaamheid.

Bezielde verdraagzaamheid als mogelijkheid

Om tot de mogelijkheid tot bezielde verdraagzaamheid te komen, zie ik twee cruciale lijnen in mijn theoretische kader. Allereerst het ***hoe,*** zichtbaar als de wijze waarop we ruimte maken voor meer dan het uithouden van verschillen. In Bosnië begon dat bij het echt samenbrengen van mensen, en niet alleen het samenbrengen van beelden en verhalen die door de tijd gevormd zijn. Om dit aan te gaan vraagt het van mensen om te verbeelden dat we juist in het conflict verbonden zijn met elkaar, zij het door de verschillende ervaringen. Dat kan de ruimte openen om elkaar te gaan ontmoeten en de verhalen te vertellen. Dit brengt me bij het spanningsvolle moment waar vaak wordt gepleit voor de eigen 'heilige' overtuiging, en deze tegenover elkaar komen te staan. Hier herken ik veel van de huidige

remonstrantse opvatting van verdraagzaamheid: positionering en het uithouden met de verschillen. Het is de pijnlijke 'houdgreep', want er lijkt geen opening te zijn om andere verder te gaan.

Een narratief en spiritueel perspectief kan hier de remonstrantse verdraagzaamheid iets bieden. Verhalen kunnen meer als bron van betekenisgeving gezien worden. Ze laten zien wat iemand belangrijk vindt, en waar dit onder druk heeft gestaan. Door met een verkennende blik naar deze verhalen in conflictueuze verhoudingen te kijken, kan het perspectief verbreden. Er ontstaat meer begrip en mogelijk erkenning ook naar elkaar. Verhalen kunnen door deze interactie ook veranderen, door aanpassingen op basis van nieuwe inzichten op inhoud en relatie. Deze verdieping zorgt ervoor dat in de remonstrantse opvatting de nadruk niet alleen meer ligt op het pijnlijke uithouden. Het biedt een visie waarin conflict, naast de pijnlijkheid, ook creativiteit te bieden heeft. Het kan daardoor leiden tot andere verhoudingen in het zoeken naar een tijdelijke en dialogische waarheid.

Het tweede is het *waartoe* van verdraagzaamheid. In de historie van de remonstranten is dit wat naar de achtergrond geschoven sinds de wending naar de moderne theologie. Het betekent dat verdraagzaamheid minder een theologische zoekbeweging werd, maar vooral een bredere levenshouding binnen kerk en samenleving. Een theologische herdefiniëring van verdraagzaamheid in het kerk-zijn lijkt in onze tijd nog te ontbreken, ofwel waartoe willen we verdraagzaam zijn? In de huidige beginselverklaring staat het begrip in relatie tot *het eren en dienen van God*. Het geeft daarmee een duidelijke oriëntatie aan verdraagzaam zijn, waarbij er tegelijk de typisch remonstrantse vrijheid is om zich hiertoe op eigen wijze te verhouden. Toch wil ik met het theoretische kader een verdieping geven door het te verbinden met een hier-en-nu en toekomstgerichte dimensie. Het betekent dat verdraagzaam kerk-zijn ook zichtbaar kan worden door een vertrouwen, dat de Geest te midden van woede en wanhoop van conflict ons aan kan raken en in beweging kan zetten. Daarmee zijn we ook opgeroepen tot het werken aan verdraagzaamheid, naar een vredevollere en rechtvaardigere toekomst. Met deze uitgangspunten hoop ik dat het een aanzet kan zijn tot verder zoeken naar de betekenis van bezielde verdraagzaamheid in het remonstrants kerk-zijn in deze tijd.

In de reflectie op het hoe en waartoe vormt zich een antwoord op mijn leidende vraag over hoe vredestheologische inzichten kunnen bijdragen aan een meer bezielde remonstrantse opvatting. Het is duidelijk dat deze verdraagzaamheid vraagt om een *manier van aanwezig zijn in conflict waarin mensen niet alleen het verschil uithouden, maar zich ook openen voor wat er in de ontmoeting kan gebeuren. Het is een praktijk van luisteren, verkennen en geraakt worden, waarin verhalen naast elkaar kunnen bestaan zonder elkaar op te heffen. In die ruimte kan iets ontstaan dat we niet zelf maken, maar dat zich in de relatie aandient en beweging brengt richting meer vredevolle verhoudingen.* Verdraagzaamheid verschuift daarmee van een morele houding van uithouden naar een relationele en bezielde praktijk van betekenisvorming in conflict. Het beperkt zich dan niet tot het conflict, maar krijgt daar juist haar verdiepte vorm.

Verweven met de praktijk

Dit essay is vooral een theoretische exploratie geweest, toch zie ik ook mogelijkheden voor de praktijk. Verdraagzaamheid zou duidelijker vorm kunnen krijgen in het kerk-zijn, als plek voor ontmoeting, oefenen en inspiratie. Een ruimte waarin verhalen verteld en gehoord kunnen worden, zoals nu al vaak gebeurt. Maar het vraagt vooral ook dat het schuren en botsen van verhalen welkom is. Waarmee de uitnodiging klinkt om de ander niet te reduceren tot zijn overtuiging, maar de verschillen te onderzoeken. Het wordt dan een oefenruimte voor verdraagzaam zijn, door een bereidheid om geraakt te worden. Hiermee zie ik dat niet alleen als praktijk in de remonstrantse gemeenten, maar

ook explicieter in de relatie tussen kerk en samenleving. Een uitwerking als de Corrymeela Community is misschien te ambitieus, maar het kan mogelijk wel aansluiten bij het werk van stadspredikant of buurtdominee.

Tenslotte heeft de mogelijkheid tot bezielde verdraagzaamheid ook betekenis in mijn werk als geestelijk verzorger. Ik zie mijzelf nog met klamme handen vertwijfeld zitten tussen de veteranen en de vrouwen: kan ik hier iets bijdragen aan een verandering in deze spanningsvolle verhoudingen? Deze zoektocht liet me zien dat het begeleiden van dit gesprek al een eerste stap was, doordat mensen elkaar zo konden ontmoeten. Het bieden van de mogelijkheid tot vertellen en een open houding naar de verhalen was belangrijk voor de verdieping van de relaties. Ook begrijp ik nu ook beter dat niet in alle ontmoetingen ruimte kan komen voor een transformatieve beweging door de beperkingen die er in de realiteit zijn. Het weerhoudt me echter niet om naar de kleine momenten te blijven zoeken en te hopen dat we tot verdraagzaamheid bewogen willen worden. De traditie van de remonstranten sterkt mij hierin: vanuit het steeds opnieuw zoeken naar iets als een dialogische waarheid die zich niet laat vastleggen, maar zich ontvouwt in de werkelijke ontmoeting met de ander.

Literatuur

Asselt, W. J. van & Abels, P. H. A. M. (2006). *De zeventiende eeuw.* In: Selderhuis, H.J. (ed.) Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis. Kok.

Barnard, T. R. (2006). *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk: de Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. De Bataafsche Leeuw.

Bennett, P. (2021). *Exploring the Space Between. Introducing a Spirituality of Conflict*. In: Bennett, P. (ed.) What were you arguing about along the way? Gospel Reflections for Advent, Christmas, Lent and Easter. Canterbury Press.

Cossee, E. H., Leeuwen, Th. M. van & Bosman, M. A. (2000). *De Remonstranten*. Kok.

Deursen, A. Th. van (1998). *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (3e dr.). Van Wijnen.

Lederach, J. P. (2005). *The Moral imagination: The Art and Soul of Building Peace.* Oxford University Press.

Leeuwen, Th. M. van (2010). *De actualiteit van Arminius*. In: Holtzapffel, K. & Van Leeuwen, Th. M. (eds.) De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit. Meinema.

Ó Tuama, P. (2015). *In the Shelter: Finding a Home in the World*. Broadleaf Books.

Ó Tuama, P. (2021). *Introduction.* In: Bennett, P. (ed.) What were you arguing about along the way? Gospel Reflections for Advent, Christmas, Lent and Easter. Canterbury Press.

Vanheeswijck, G. (2008). *Tolerantie en actief pluralisme: de afgewezen erfenis van Erasmus, More en Gillis.* Klement.

Vos, P. H. (2022). Van rechtvaardige oorlog tot vredesethiek: Theologisch-ethische bronnen voor protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. *Kerk en Theologie, 73*(4), 375-392.

Vuyk, S. (2012). *Het einde der remonstranten. Arminius als mythe. Vrijheid en verdraagzaamheid bij de remonstranten als probleem*. Kok.